

сиеті оның прозалық туындыларынан ғана емес, оқшау сөздерінен, аудармаларынан, мақалаларынан, драмалық шығармаларынан да көрінеді. Жүсіпбек шығармашылығында шағын көлемді, лирикалық пафоспен, өлеңге бергісіз қара сөзбен жазылған (Мағжанның «Домбыра», «Балапан қанат қақты», Қошкенің «Тұтқынның ойы» «Қазақ әйелдері» секілді шығармаларына жақын) туындылар да бар. С.Қирабаев Аймауытов шығармашылығына тән лиризмнің төркіні жайында: «Жүсіпбек - табиғаты ақын адам. Ол өлең жазушы есебінде ғана емес, бар сөз байлығымен, ойлау жүйесімен, тілінің бейнелілігімен, ырғақты, тапқыр ұйқасымен барлық өзі жазған жанрда ақын. Бұрын біз ақ өлең үлгісін өзгелерден іздеуші едік, енді оның төркіні Жүсіпбекте жатқанын көріп отырмыз» [5, 123]. Ғалымның пікірімен келісе отырып, біз алдымен Жүсіпбектің аудармалары мен оқшау сөздеріндегі, лирикалық шағын әңгімелердегі көркемдік сипатты тексеруді жөн көріп отырмыз.

Жүсіпбек «Өз жайымнан мағлұмат» атты анкетаға жауабында өзіне ұнайтын бірнеше жазушыны атайды. Олардың қатарында Мопассан, Мольер, Гюго, Джек Лондон, Шекспир, Гоголь, Пушкин, Горький, Беркович т.б. бар. Көркем аударманың сәтті шығуы үшін ең маңызды шарттардың бірі түпнұсқа авторы мен аудармашының жан әлемінің үйлесіп, тұтас көркемдік алаңын құруында болса керек. Үйлесімнің астарында шеберлік жолындағы, көзқарастағы ортақтық, көңіл ауанындағы жақындық, көркемдік ізденістегі орайластық пен шеберлікті ұштауға түрткі болар талантты тани білетін жітілік жататыны белгілі. Жүсіпбек аудармаларының сәтті шығуының себебі шеберліктің үлгісі болатын, оқырманды бей-жай қалдырмайтын, өзі де ерекше әсерленген озық шығармаларды ғана аударуды мақсат тұтқан ұстанымына байланысты деп ойлаймыз. Көркем аударма өз алдына оқшау тұрған сала емес, жазушының көркемдік жолындағы ізденісінің шыңдалуына себепші тұтас көркем әлемнің маңызды бір бөлшегі. М.Горькийдің «Сұңқар жыры» туындысын Мағжан да, Жүсіпбек те аударғаны белгілі. Мағжан аудармасындағы «Сұңқар жыры» 1923 жылы, Жүсіпбектің қаламынан шыққан «Өлең сұңқарға» 1924 жылы жарық көрді. Екі қаламгердің де аталмыш аудармаға ден қоюында Горький туындысының өзгеше бітімі мен терең ой, асқақ сезімге құрылған ерекшелігі жатыр деп ойлаймыз. Заманның шындығы аллегориямен, ақынның қуатты тілімен жырланады. Жыр соңындағы автор толғауы шығарманың идеялық мазмұнын, оның лирико-романтикалық қуатын күшейте түседі. «... Ерлердің көзсіз ерлігін, мадақтап біздер жырлаймыз! Ерлердің көзсіз ерлігі, даналығы тұрмыстай. Есіл ерім, ақ сұңқар! Алысып жүріп жауынмен қаны ақты сел болып... Ерлердің көзсіз ерлігін өлеңдетіп жырлаймыз!» [6, 214-215]. Мағжан мен Жүсіпбек аудармасының пафосында өзгешелік бар. Жүсіпбек аударманың ішкі қуаты мен ырғағын, сезім күшін, жырға тән ағынды экспрессияны сақтап аударуды мақсат еткен. Горькийдің сұңқар жырын аударуда Жүсіпбектің ақынжанды, лирикалық сти-

хияға жақын табиғаты бой көрсетеді. Бұл жазушының жан қалауымен жасалған, әрі жазушының шеберлік сырын тануға септігі мол дүние екендігін дәлелдейтін құбылыс. Сондай-ақ, формасы жағынан аударма қара сөз үлгісін еске салынғанымен, оқырман оның романтикалық пафосынан, баяндау тәсілінің ерекшелігінен өзгеше бітімді поэзиялық туынды оқып отырғанын сезінеді. Әрі шығарманың сұңқарға арналған жыр (өлең) деп берілуіне назар аудармасқа болмайды.

Жүсіпбек аудармаларынан байқалған тағы бір ерекшелік жазушының әйел табиғатына қатысты көркем дүниелерді арнайы аударуы. Конрад Берковичтің «Өрбикесі», Рабиндранат Тагордың «Балжаны», «Пәренжі (Перде) ертегісіндегі» ханша мен «Қатындар» ертегісіндегі әйелдің аяр әрекетін аудару арқылы Жүсіпбек адам психологиясының күрделі табиғатын, әйел образы арқылы өмірдің қатпарлы шындығын тануға тырысады. Оның үстіне Жүсіпбек аудармаларының басым көпшілігі («Өрбике» әңгімесінен өзгесі) «Ақбілек», «Күнікейдің жазығы» шығармаларынан бұрын баспа бетін көргенін ескерсек, жазушы шеберлікпен қолданған психологиялық тәсілдің күшеюіне аталмыш аудармалардың әсері болғанына күдік келтірмейміз.

Көркем аудармашылық - жазушылықты ұштайтын, шеберлікті шыңдайтын, ойға ой қосып, көркемдік көкжиегін кеңейтетін сала. Оның жеке қаламгер қызметіне ғана емес, ұлт әдебиетінің де қалыптасып, дамуына әсері мол.

Жүсіпбек прозасына тән реализмнің өзіндік ерекшелігі бар. Жазушы реализмінің прозадағы алғашқы көлемді көркем үлгісіне баланатын «Қартқожа» романының кей тұстарында автор шығарманың эпикалық сарынын лирикалық толғанысқа салып, оқырман сезіміне от тастап, желпініп алатын тәсіл қолданады. Профессор Қ.Ергөбек «Қартқожаны» роман-новелла деп бағалай отырып, шығарманың табиғаты жайында: «Қимылға құрылған, характер ашарлық тіл. Әдеттегідей, динамикалы баяндау» [7, 184] бар дейді романда. Бұл стильдік белгі тек «Қартқожа» романынан ғана көрініп қоймай, басқа шығармаларының табиғатына да әсер етіп, Жүсіпбек прозасының даралығын байқауға негіз болып отыр. Жазушы сөздің әсер туғызғыш, адам жанына серпіліс берер күшін игерген білгір ретінде, кейіпкер, оқиға психологиясын ашуда экспрессиялы-динамикалық тәсіл арқылы психологиялық күйдің кимыл мен әрекетке құрылған көркем жүйесін түзеді.

Кейіпкердің жан әлеміндегі өзгерісті, қуаныш пен көңіл сілкінісін суреттеген кезде автор кейіпкермен бірігіп, біртұтас образға айналады. Бірыңғай авторлық баяндаудан тұратын романның орта тұсында Жүсіпбектің көтеріңкі көңіл мен шалқыған сезімді суреттеудегі тіл шеберлігі еріксіз жарқ ете түседі. Жалпы, Жүсіпбек жазушы ретінде, көңілі қалаған, жанына жақын, сезіміне әсер берер жайларды ерекше шабытпен, ақындық пафоспен желпіне суреттейді. Қартқожаның елге қайтып келе жатқан тұсын баяндайтын «Жолда» бөліміндегі қуанышты сезімге бөленген кейіпкердің психологиясы дәл

сондай қуатты экспрессиямен ашылады. «Поезға міндік- ауылға келдік! Шіркіннің жүрісі дүлдүл емес пе? Ойын-күлкі, қызық, думан, өлең, айқай, ән, басқан сайын тау, орман, өзен, көпір, пароход. Қала, қала, қала...»[8, 100]. Авторлық толғауға құрылған «Туған жер» бөлімі – романның ең бір шұрайлы тұсы. Автор мен оқырман арасындағы нәзік байланысқа себепші болар астарлы диалог - Жүсіпбек прозасына тән лиризмді ашатын сәтті тәсіл. Автор оқырманын ертіп, кейіпкерінің алдынан шығуды ұйғарып, өзі сусындаған қазақ фольклорындағы «әлқиссаның» прозадағы үлгісін жасайды. Жүсіпбек прозасындағы реализмнің қуаты- автор толғанысынан туған сыршыл, жүректі қозғар, сезім диалектикасына негізделген лиризмде. Романтизмнің қашан да лирикалық табиғатқа жақын келетіндігін, әйтсе де, лирикалық әуенділік шығарманың романтикалық сипатына ғана дәлел болып қоймайтындығын, оның әрі романтикалық, әрі реалистік негіздерде өмір сүретіндігін айтады лиризм теоретигі С.А.Липин.

Жүсіпбек прозасындағы лиризмнің бір қыры «ақындық проза» табиғатынан туатын «қара сөзбен жазылған өлең» (стихотворения в прозе) жанрынан да көрінеді. Әлемдік әдебиетте, оның ішінде орыс әдебиетінде де поэзия мен прозаның бір-біріне әсерінен туатын табиғи ауыс-түйістер негізінде жаңа жанрлық үлгілердің пайда болу мысалының мол болғанын ескерсек, ол жанрлық-құрылымдық ізденістердің өткен ғасырдың 20-шы жылдары қазақ әдебиетінде де көрініс бергенін байқаймыз. Мағжанның «Балапан қанат қақты», «Домбыра», Қошкенің «Тұтқынның ойы», «Ерлік-жүреkte», «Қазақ әйелдері», С.Сәдуақасовтың «Өртең», Жүсіпбектің «Жапырақтар» шығармасы лирикалық әуезі басым, оқырманын толғанысқа салып, автор әлеміне жақындатын ырғақты ой мен сезімге құрылған, поэтикалық элементтері мол қара сөз үлгілеріне дәлел болады.

Орыс әдебиетінің классик жазушысы И.С. Тургенев өмір бойы өлең жазуды тоқтатпаған, идеялық-жанрлық ізденіс жолындағы тәжірибелерін үздіксіз жүргізген талантты қаламгер. Тургенев өмірінің соңына таман «қара сөзбен жазылған өлең» («стихотворения в прозе») жанрында көп еңбектеніп, оның орыс әдебиетіндегі үздік шеберлерінің біріне айналды. Тургеневтің аталған жанрдағы шығармаларына өз кезінде «ақын жанының үні» деген баға да берілді. «Өлеңдегі» терең лиризм, эмоциялық баяндау, әрі көлемнің шағындығы оны лирикалық поэзия табиғатына жақындатты. Эмоциялық қуат, нысанаға алынған нақты бір сезім ағынының суреті жанрдың эпикалық қуатын әлсіреткенімен, есесіне оның бойындағы прозалық ырғақты күшейтті. Прозалық ырғақ шығарманың өн бойына біртұтас тыныс дарытты. Нәтижесінде, жанрдың эмоциялық-лирикалық мазмұнын қалыптастырушы ретінде прозалық ырғақ «қара сөзбен жазылған өлең» атты жанрлық синтездің тууына себепші болды. Бұл жанрдың қазақ әдебиетінде көрініс беруі еліктеп, үйрену негізінде туған дүние емес, керісінше ақын болмысты табиғаттан туған құбылыс екендігін байқаймыз.

Жүсіпбектің «Жапырақтар», «Жарасымды сүгіреттер», «Далада Наурыз» атты шығармалары «қара сөзбен жазылған өлең» жанрына жақын келеді. «Жапырақтар»- аллегорияға құрылған лирико-филологиялық шығарма. Жазушы өмірдің тұспалданған жанды суретін метафора тәсілімен ашады. Метафора – дәстүрлі сөз мағынасының ұқсастық шарты негізінде жаңа көркем мағынаға ие болуы. Романтизм теориясында өмірдің метафоралану тәсілі жиі қолданылатындығы, әрі оның ақын тілінде «жанданып» кететін қасиеті жайында айтады атақты поэзия теоретигі Жирмунский. Табиғаттың құпия сырына үңілген сайын ол жанды дүниеге айнала береді. Метафора- өмір шындығын поэтикалық тұрғыдан тануға ұмтылыстың белгісі. Осы тұрғыдан келгенде Жүсіпбектің «Жапырақтар» шығармасы өмірлік шындықтың метафорасы болып шықпақ.

Автор-кейіпкердің оқырманды «үнсіз диалогқа» шақырған сұраулары, авторлық толғаныстың әсерін арттыратын көркем тәсілдер, шығарманың өн бойындағы эмоциялық-лирикалық ырғақ, философиялық ой-бәрі қосылып, «Жапырақтар» шығармасының лирикалық қуатын күшейтіп тұр. Аталмыш жанрдағы Жүсіпбек ізденісі «прозамен жазатын ақын» деген С.Сәдуақасов пікірінің дәлдігіне мысал болмақ. Лирикалық сазы басым миниатюрадың эмоциялық әсерін күшейтіп тұрған тәсіл- автордың арнайы сұрау тастай отырып, оқырманды өз ойын бөлісетін «көрінбейтін» кейіпкерге айналдыруы. «Жапырақта» жан жоқ деп ойлайсыз ба? Оларда да жан бар... Жапырақсыз жаз бола ма? Жаз болмай, ел мәз бола ма?...» деп келетін автор толғанысы оқырман ойына да сәуле түсіріп, оны да өз әлеміне қарай біртабан жақындата түседі. Жапырақтар «өмірінің» жанды кейіпке енген бейнесі көз алдыңызға табиғат суретін ғана емес, өмірдің көркем образын да әкеліп, шығарма романтикасын күшейтеді. Жазушы жапырақтарды жанды дүниеге айналдыру үшін оның сыртқы кейіпінен мінез әлеміне үңіледі. «Көбелектің қанатындай желбіреп, жыбыр-жыбыр, жырт-жырт етіп сыбдырлайды», «ағаштың өре басындағы, желдің өтіндегі жапырақтар ұрандасып үн қосқандай, кейде зуылдап, судырлайды. Кейде жалпылдап, қалбалақтап, ішін тартқандай болады... Ең төменгі бұтақтарға көз салсаң, жапырақтары арба астындағы шыбын қаққан бұзаудың құлағы тәрізденіп әрең-әрең, анданда бір селбендеп, қыбырлаған болады... Ағаштың ық жағындағы жапырақтар желге тұяғын да серіппейді, құлақтарын салптитып, салбыратып, қалғып тұрған іспетті... желпілде, жалпылда, суылда, дуылда, жасыл жапырақтар» [9, 145-146] дейді автор. Жазушы «жапырақ-ағаштың өкпесі», «жапырақ - ағаштың құлағы», «жапырақсыз ағаш-қу түбір», «бар үмітің-жапырақта» деп келетін метафорлық тұжырымдары арқылы шығарманың сезімді ғана емес, ой қозғар қуатын күшейтеді. Автор «жапырақ» метафорасы арқылы адам мен оның тіршілігінің көркем бейнесін жасайды. Көркем метафора философиялық толғамға жетелейді.

1. Аймауытов Ж. Көркем әдебиетті саралау / Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1999. –Т.5. – 204-207бб.

2. Аймауытов Ж. Анкетаға жауап / Бес арыс. Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. – Алматы: Жалын, 1992. 376-381бб.
3. Сәдуақасов С. Предисловие к сборнику рассказов «Молодой Казахстан»/ Екі томдық шығармалар жинағы.–Алматы: Алаш, 2003. –Т.1. 251-263бб.
4. Ісімақова А. Ахмет Байтұрсынұлы и М. Бахтин. Общность теоретических мыслей / Асыл сөздің теориясы. –Алматы: Таңбалы баспасы, 2009. -376б.
5. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. –Алматы: Білім, 1995. -288б.

6. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Ғылым. 3 том. 1997, 213-215бб.
7. Ерғобек Қ. Арыстар мен ағыстар. –Астана: Таным, 2003. 360б.
8. Аймауытов Ж. Шығармалар. –Алматы: Жазушы, 1989. -560б.
9. Аймауытов Ж. Көркем әдебиетті саралау/ Бес томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Ғылым, 1999. 2 том. – 272б.

* * *

В статье рассматривается проблема лиризма в прозе Ж.Аймауытова

* * *

Fictional problem in literature, lirizm in Z.Aimautov's proze

Р. Зайкенова

ТАРИХИЛЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ТАНЫМ

Көркемдік таным дегеніміз – заттар мен құбылыстардың адам өмірімен тікелей байланыста болатын шындық болмысқа адамның эстетикалық қатынасының жоғарғы формасы [1,69]. Олай болса, көркем шығармадағы тарихилық мәселесі де шындық болмыспен тікелей байланысты.

Түріктің көрнекті жазушысы Хусейін Хихал Атсыздың «Көкбөрілердің өлімі» (1946) романында б.з.д. VII ғасырда жеңіліске ұшыраған көктүріктердің Қытайға бодан болуы, араға бес жыл салып қайта көтерілген Күр Шад (шад – ең жоғары әскери лауазым) бастаған ерлердің тағы да жеңіліске ұшырап, бәрінің өлім құшуымен аяқталса, «Көкбөрілердің тірілуі» (1949) деген романында Құтылық деген қаһарман қолбасшының біріктіруімен қайта құрылған Көктүрік мемлекетінің «Шығыс Түрік қағанаты аталуы», Елтеріс (Құтылық) қағанға одан кейінгі тағы екі Көктүрік қағанына уәзір болған Тоныкөк сияқты абызы мен азаттық жолындағы көктүріктердің қаһармандық күрес жолы кестелі тілмен шебер өрнектеледі [2,35-38].

Т.Зәкенұлының «Көкбөрілердің көз жасы» (2002) атты романында да мыңдаған жылдар бойы тарихын тасқа қашаған көшпенділер мемлекеттілігі, оның ыдырауы, бір сөзбен айтқанда, бөрілі байрақ көтеріп, Орталық Моңғолиядағы Орқын өзенінің терістік-батыс жағын мекен еткен көк түріктердің соңғы тынысы, көк бөрі киесімен өмір сүрген түркі баласының азуын айға білеп, көзіне мөлтілтете жас алуы – ендігі тағдырының алмағайып болатындығына меңзейді.

Н.Келімбетов көрсеткен «Сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген жоқтау, мақтау түріндегі өлең үлгілері, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер – бертін келе Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырлардың шынайы көркем шығарма ретінде қалыптасуына үлгі-өнеге, модель-форма болды» деген сөзі әдеби даму үрдісінің алғашқы негізін дәйектей түседі [3,Б.11,Б.29].

Күлтегін ескерткіші жазуындағы: «Елім бар халық едім, елім қайда? Қағаны бар халық едім, қағаным қайда?» дегенде ел сөзі мемлекет мағы

насында, Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-Түрік» сөздігінде де «ілі» (ел) сөзі «мемлекет» деп аударылған екен.

Түрік қағанаты көсемдерінің бірі сексен жасында жауға жалаңаш шауып мерт болғанда «Белгісі үшін, атақ даңқы, біліктілігі үшін күресті» деген жазуды саралаған ф.ғ.д. Қ.Сартқожаұлы түрік көсемінің өз елінің мөр-таңбасын қорғау жолында мерт болғанын жазады [4, 52-58].

Бұдан шығатын қорытынды ұлт сөзінің қолданысқа енуі ХХ ғасырдың бас кезінен басталғандығымен, бұл ұғым туралы түсінік ерте замандағы түркілерден тамыр тартып келе жатқандығын байқаймыз. Көшпенділер мемлекеттілігі де сол сияқты, олардың отырықшы елдермен терезесі тең дәрежеде қарым-қатынаста болғандығы бүгінде айтылып та, жазылып та жүр. «Ел» сөзінің байырғы түркілік мағынасы мемлекет, ұлт деген мағына береді. Елді ұйымдастырып, мемлекет құрушы қағандарды «Елтеріс қаған» (елін теріп біріктіруші) деп атаған.

Міне, бұл ұлт тағдыры яғни ата-баба еншісі, белгісі, таңбасы, айбыны, ырысы, киесі, рухы, қасиеті, мақтанышы, арысы, білігі туралы алғашқы түсініктің бастау көзі тым тереңде жатқандығын көрсетеді. Тіпті көне түркі дәуіріне бармай-ақ, өткен ғасырдың ортасында ғана Шыңжан өлкесінде құрылған мемлекеттің «Шығыс Түркістан» деп аталуының өзі тереңдеп зерттеуді қажет етеді. Ш.Уәлиханов та «Шығыс Түркістанды» «Түпкі Түркістан» деп тегін атамаса керек [5,9]. Қ.Жұмаділовтің «Тағдыр» романында ежелгі Ғұндар мен Түрік қағанаттарын былай қойғанда, Шыңғыс хан заманынан бұрын да, одан кейін де бұл Құлыстайды негізінен наймандар мекендегенін, ХУІІ ғасырда оларды жоңғарлар ығыстырып шығарғандығын, бір ғасырдан кейін бұл жерлерді Цин империясы жаулап алғандығын, жоңғарлардан босаған жерлерге қазақтар қайта келіп қоныстанғанмен де, жалпы ұлттық мемлекеттілікті құруға ұмтылған Абылайдың іс-әрекеті жүзеге аспай қалғандығын жанды суретпен егжей-тегжейлі баяндап береді.